

Grażyna R. Wiraszka

Akademia Świętokrzyska w Kielcach
Instytut Zdrowia Publicznego
Zakład Profilaktyki Chorób Układu Nerwowego

P

roblemy funkcjonowania chorych z kolostomią wytworzoną po operacyjnym leczeniu raka jelita grubego na podstawie badań HRQOL

Functional problems in patients with colostomy caused by colorectal cancer
in HRQOL research

Adres do korespondencji:

dr med. Grażyna Wiraszka
Instytut Zdrowia Publicznego
Akademia Świętokrzyska
Al. IX Wieków Kielce 19,
25-317 Kielce
tel.: (0 41) 349 69 35, 503 072 060
e-mail: wiraszka@pu.kielce.pl

STRESZCZENIE

Wstęp. Rak jelita grubego należy do najczęściej spotykanych nowotworów złośliwych, a znaczna część jego przypadków kończy się wytworzeniem brzuszego odbytu.

Cel pracy. Celem podjętych badań było rozpoznanie problemów i ograniczeń funkcjonalnych u chorych z kolostomią wytworzoną w wyniku radykalnego leczenia chirurgicznego.

Materiał i metody. W latach 2002–2003 przeprowadzono badania, którymi objęto 164 pacjentów Świętokrzyskiego Centrum Onkologii w Kielcach. Wykorzystano również grupę kontrolną. Do zebrania materiału badawczego zastosowano Kwestionariusz Pomiaru Jakości Życia (FACT-C, *Functional Assessment of Cancer Therapy Scale-Colorectal*).

Wyniki i wnioski. Dzięki analizie statystycznej wykazano, że kolostomia, wytworzona w wyniku operacyjnego leczenia raka jelita grubego, powoduje liczne problemy i ograniczenia funkcjonalne w zakresie stanu biologicznego, a zwłaszcza emocjonalnego i społecznego.

Słowa kluczowe: kolostomia, funkcjonowanie, jakość życia związana ze zdrowiem, rak jelita grubego

ABSTRACT

Background. Colorectal cancer belongs to a group of the most frequently occurring malignant cancer and considerable numbers of cases surgically treated end is stomy.

Aim. The aim of the research was assessment of problems of biopsychosocial functioning in patients with colorectal cancer whose radical – surgical treatment ended in colostomy.

Material and methods. The research was carried out from 2002 to 2003 on 164 patients at Świętokrzyskie Oncology Centre in Kielce. The control group consisted of 82 persons. The FACT-C questionnaire was used to collect the data.

Results and conclusions. Statistical analysis of the research material showed that colostomy created as a result of surgical treatment for colorectal cancer caused considerable limitations of patients functioning in terms of physical condition, especially emotional and social life.

Key words: colostomy, functioning, HRQOL, colorectal

Wstęp

Rak jelita grubego należy do najczęściej spotykanych nowotworów złośliwych, a zachorowalność na niego ciągle wzrasta [1]. Mimo obserwowanego na świecie ograniczenia wskazań do wykonywania stomii, możliwego dzięki

wprowadzaniu nowych technik i metod leczenia, a także dzięki rozwojowi metod diagnostycznych [2], znaczna część przypadków leczonych operacyjnie kończy się wytworzeniem przetoki jelitowej. W Polsce występuje około 20 tysięcy osób ze stomią [3]. Nowotwory złośliwe należą do chorób, w których zarówno leczenie, jak i sama choroba

wiążą się w poszczególnych okresach jej trwania, z licznymi i wielostronnymi konsekwencjami dla chorego i jego rodziny, doprowadzając do głębokich zmian w funkcjonowaniu i jakości życia [4]. W szczególnie trudnej sytuacji znajduje się chory, u którego w wyniku leczenia chirurgicznego raka jelita grubego nastąpiła utrata narządu i fizjologicznych funkcji organizmu. Operacje zakończone wytworzeniem przetoki jelitowej stanowią krytyczne wydarzenie życiowe i dają poczucie niepełnosprawności [5]. Wymagają objęcia chorego profesjonalną i troskliwą opieką pielęgniarską, ukierunkowaną na poprawę jakości życia, realizowaną na podstawie rozpoznanych problemów w zakresie funkcjonowania tej grupy chorych.

Cel pracy

Celem podjętych badań było rozpoznanie problemów i ograniczeń funkcjonalnych u chorych, u których operacyjne leczenie chirurgiczne zakończyło się wytworzeniem kolostomii. Funkcjonowanie rozumiano jako poziom subiektywnych odczuć ograniczeń i uciążliwości spowodowanych chorobą i wytworzoną kolostomią, analizowanych na podstawie jakości życia związanej ze zdrowiem (HRQOL, *health-related quality of life*), w myśl której dobrą jakość życia warunkuje dobry stan zdrowia lub brak ograniczeń w funkcjonowaniu człowieka. Według Celli HRQOL oznacza „dokonaną przez pacjenta ocenę jego aktualnego poziomu funkcjonowania i satysfakcji w odniesieniu do przyjętej przez niego idealnej sytuacji” [6].

Materiał i metody

Badaniami przeprowadzonymi w okresie od czerwca 2002 roku do maja 2003 roku objęto 164 pacjentów Świętokrzyskiego Centrum Onkologii w Kielcach, u których radykalne leczenie chirurgiczne raka jelita grubego zakończyło się wytworzeniem kolostomii. W grupie tej byli głównie chorzy powyżej 60. roku życia (54,9%), mężczyźni (53%), mieszkańcy miast (65,2%), bierni zawodowo (86%) oraz posiadający wykształcenie podstawowe (33,5%). Kolostomię definitywną posiadało 88,4% badanych, a powikłania związane ze stomią dotyczyły 48,8% ogółu. Do roku od wytworzenia stomii było 43,3% chorych. W badaniach wykorzystano grupę kontrolną składającą się z 82 pacjentów Poradni Medycyny Rodzinnej, nieróżniących się pod względem wieku i płci od grupy chorych, którzy nie chorowali na nowotwór i nie posiadali stomii.

W celu zebrania materiału badawczego wykorzystano badania ankietowe, a zastosowanym narzędziem badawczym był standaryzowany i sprawdzony psychometrycznie Kwestionariusz Pomiaru Jakości Życia (FACT-C, *Functional Assessment of Cancer Therapy*

Scale-Colorectal), używany w strategii pomiarowej. Jest to polska wersja wielowymiarowego narzędzia przeznaczona do badania stanu funkcjonalnego chorych leczonych z powodu raka jelita grubego, za pomocą której ocenia się jakość życia chorych w obszarze fizycznym, emocjonalnym, społeczno-rodzinnym i w życiu codziennym oraz w zakresie dolegliwości specyficznych dla choroby z oddzielnie analizowanymi 2 pozycjami dla stomii. Wyższe wyniki uzyskiwane na skalach odpowiadają lepszym wynikom funkcjonowania i jakości życia badanych [6–8].

Wyniki

Analiza rozkładu miar tendencji centralnej w zebranych materiale badawczym w grupie chorych z kolostomią wskazuje na niskie ich wartości w poszczególnych obszarach FACT-C. Średnie arytmetyczne mieszczące się w granicach 18,5 do 14 (przy możliwym zakresie dla większości skal 0–28 i stanu emocjonalnego 0–24) wskazują na znaczne ograniczenia w stanie funkcjonalnym badanych chorych. Ponadto w analizie statystycznej wykazano, że wyniki funkcjonowania chorych ze stomią są istotnie statystycznie gorsze zarówno w poszczególnych skalach (w większości skal $p < 0,001$), jak i w zakresie ogólnego wyniku FACT-C ($p < 0,001$) w porównaniu z grupą kontrolną. Dane te przedstawiono w tabeli 1.

W szczegółowej analizie rozkładu wyników w skali stanu fizycznego w grupie chorych ze stomią (ryc. 1) uzupełniono dane wskazujące na dosyć dobrą kondycję fizyczną badanych, gdzie najgorzej chorzy oceniali poziom energii ($M = 2,5$).

Rycina 2 wskazuje, że chorzy w obszarze funkcjonowania rodzinno-towarzyskiego szczególnie nisko oceniali zadowolenie z życia seksualnego ($M = 1$) oraz aspekty funkcjonowania społecznego — relacje ze znajomymi i uzyskiwane od nich wsparcie ($M = 2$). Natomiast wysoko oceniali relacje zachodzące w rodzinie ($M = 3-4$), z wyjątkiem zadowolenia ze sposobu rozmawiania o chorobie ($M = 2$).

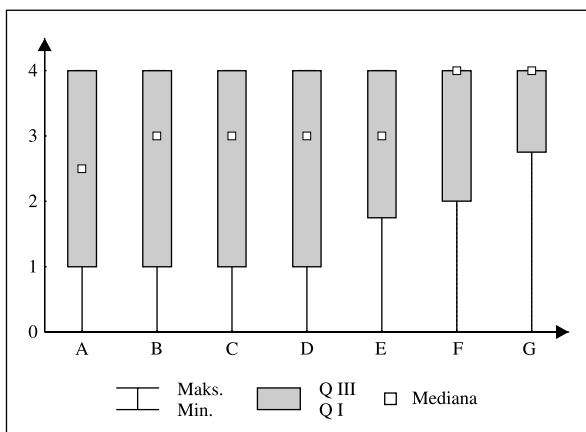
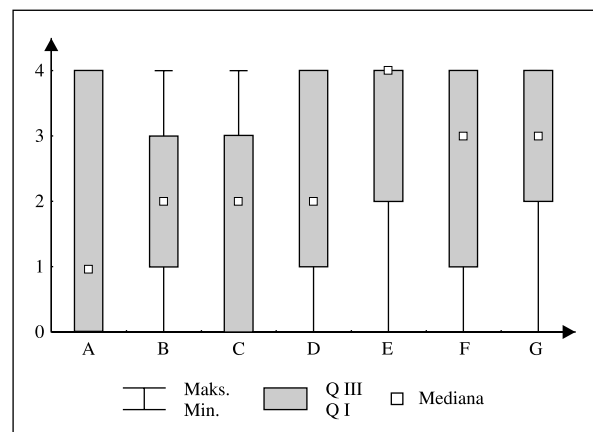
W szczegółowej analizie stanu emocjonalnego (ryc. 3) wykazano, że badani chorzy charakteryzują się wysokim poziomem smutku oraz niezbyt dobrze radzą sobie ze swoją chorobą ($M = 2$). Na uwagę zasługuje również położenie kwartyla I na poziomie $QI = 0$, w trzech pozycjach w skali — smutek, obawy związane ze zdrowiem i zagrożeniem życia.

Szczegółowy rozkład wyników w skali funkcjonowania w życiu codziennym w badanej grupie chorych, przedstawiony na rycinie 4, wskazuje na dosyć niskie oceny w zakresie większości pozycji ($M = 2$). Najwyżej chorzy oceniali poziom zadowolenia z rzeczy wykonywanych dla przyjemności ($M = 3$).

Tabela 1. Wyniki *Functional Assessment of Cancer Therapy Scale-Colorectal* w grupie chorych ze stomią wytworzoną po operacyjnym leczeniu raka jelita grubego i w grupie kontrolnej**Table 1. Functional Assessment of Cancer Therapy Scale-Colorectal scores in surgically treated colorectal patients with a stomy and controls**

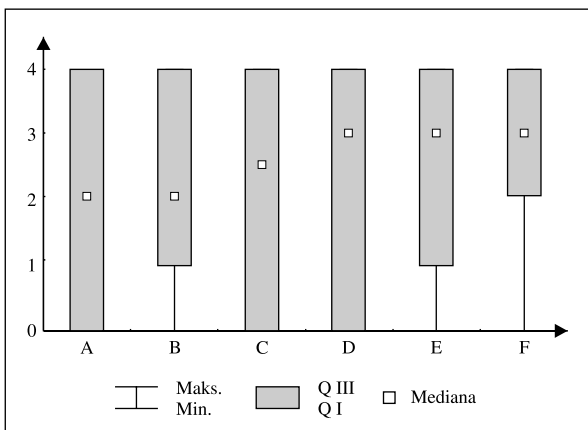
Zmienne		X	OD	M	Q I	Q III	MIN	MAX	p
Stan fizyczny	Rak jelita grubego	18,5	9,8	22	13	28	0	28	Z = -1,98*
	Grupa kontrolna	22,3	6,3	25	20	28	6	28	Z = -1,98*
Dolegliwości specyficzne	Rak jelita grubego	17,3	8,9	19	11	24	0	28	Z = -4,1***
	Grupa kontrolna	22,4	5,1	24	19,5	27	11	28	Z = -4,1***
Życie rodzinne i towarzyskie	Rak jelita grubego	16,1	8,7	17,5	8	24	0	28	Z = -4,1***
	Grupa kontrolna	21,1	5,4	22	17	26	8	28	Z = -4,1***
Stan emocjonalny	Rak jelita grubego	14,0	8,5	15	6	22	0	24	Z = -2,75**
	Grupa kontrolna	17,5	5,5	17,5	14	23	5	24	Z = -2,75**
Życie codzienne	Rak jelita grubego	15,2	9,4	16	6	24	0	28	Z = -4,8***
	Grupa kontrolna	21,5	6,1	23	17,5	27	6	28	Z = -4,8***
FACT-C	Rak jelita grubego	81,2	40,6	88	52	116,5	0	136	Z = -4,2***
	Grupa kontrolna	104,7	24,5	108	89	126	51	136	Z = -4,2***

*p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Rycina 1. Szczegółowy rozkład wyników w zakresie stanu fizycznego w badanej grupie chorych. A — poziom energii, B — odczuwanie działań niepożądanych leczenia, C — możliwość zaspokajania potrzeb rodziny, D — poczucie bycia chorym, E — poziom bólu, F — potrzeba leżenia w łóżku, G — odczuwanie mdłości**Figure 1.** Detailed prevalence of somatic state scores in studied group. A — level of energy, B — treatment side effects, C — fulfilling family needs, D — sense of being ill, E — level of pain, F — need of staying in bed, G — feeling nauseous**Rycina 2.** Szczegółowy rozkład wyników w obszarze życia rodzinnego-towarzyskiego w badanej grupie chorych z kolostomią. A — zadowolenie z życia seksualnego, B — relacje z przyjaciółmi i znajomymi, C — wsparcie od przyjaciół i znajomych, D — rozmawianie o chorobie w rodzinie, E — wsparcie od rodziny, F — relacje z najbliższą osobą, G — akceptacja choroby przez rodzinę**Figure 2.** Detailed prevalence of family and social life score in group of patients with colostomy. A — satisfaction from sexual life, B — relationships with friends and family, C — support from friends, D — talking about the illness with family, E — support from family, F — relationship with partner, G — acceptance of illness in family

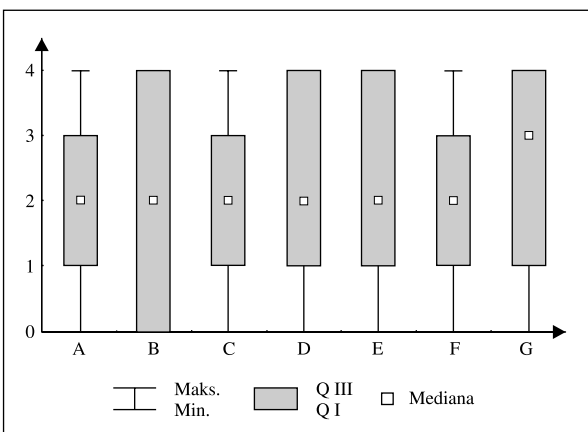
W obszarze dolegliwości specyficznych, związanych z chorobą łącznie z pozycjami stomijnymi (niewłączonymi do wyniku skali i wyniku globalnego FACT-C), najniżej oceniano skrzepowanie kolostomią (M = 2; QI = 0), zado-

wolenie z wyglądu ciała, panowanie nad wypróżnieniami oraz trudności w utrzymaniu stomii w należyłym stanie (M = 2). Stosunkowo wysoko oceniano natomiast objawy fizyczne (M = 3–4), co przedstawiono na rycinie 5.

Rycina 3. Szczegółowy rozkład wyników w zakresie stanu emocjonalnego w badanej grupie chorych. A — poziom smutku, B — radzenie sobie z chorobą, C — obawa o zdrowie, D — obawa o życie, E — poziom podenerwowania, F — poziom nadziei

Figure 3. Detailed prevalence of emotional state scores in studied group. A — sadness level, B — coping with illness, C — health concern, D — life concern, E — irritation level, F — hope level

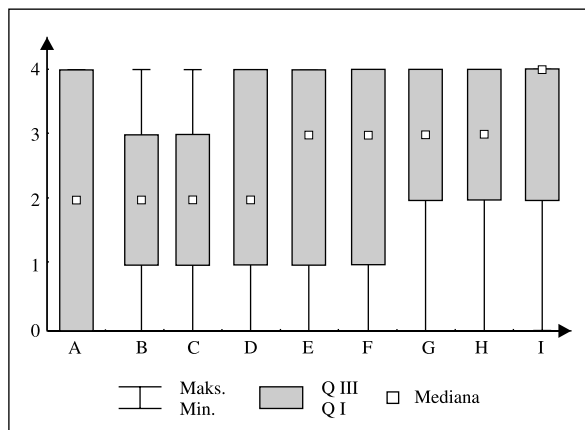

Rycina 4. Szczegółowy rozkład wyników w zakresie funkcjonowania w życiu codziennym w badanej grupie chorych. A — możliwość wykonywania pracy/zajęć domowych, B — zadowolenie z pracy/zajęć domowych, C — akceptacja choroby, D — jakość snu, E — radość z życia, F — jakość życia, G — radość z przyjemności

Figure 4. Detailed prevalence of daily functioning scores in studied group. A — ability to work/housekeep, B — pleasure from work/housekeeping, C — acceptance of illness, D — sleep quality, E — joy of life, F — quality of life, G — joy of pleasures

Dyskusja

Uzyskane wyniki badań wskazują na złożoność problemów chorych z przetoką jelitową wytworzoną po operacyjnym leczeniu raka jelita grubego, które dotyczą wszystkich obszarów życia badanej grupy chorych. Okaleczające leczenie chirurgiczne, pozbawiające chorego

Rycina 5. Szczegółowy rozkład wyników w zakresie dolegliwości specyficznych w badanej grupie chorych (łącznie z pozycjami stomijnymi). A — poczucie skrępowania stomią, B — zadowolenie z wyglądu własnego ciała, C — panowanie nad wypróżnieniami, D — trudności z pielęgnowaniem stomii, E — apetyt, F — trawienie, G — występowanie biegunek, H — występowanie wzdęć/skurczów brzucha, I — utrata masy ciała

Figure 5. Detailed prevalence of specific ailment scores in studied group (including questions about ailment specific for the stomy). A — feeling of embarrassment with stomy, B — satisfaction with own body image, C — control over defecation, D — troubles with stomy hygiene, E — appetite, F — digestion, G — diarrhea, H — flatulence/stomach contractions, I — body weight loss

zwieraczy i naturalnej funkcji organizmu, zaburza bezpieczeństwo fizyczne, a przede wszystkim psychiczne i społeczne badanych chorych. Brakuje doniesień w literaturze przedmiotu porównujących HRQOL chorych z rakiem i stomią w odniesieniu do osób podobnych pod względem wieku i płci, ale bez choroby nowotworowej i stomii. Camilleri-Brennan i wsp. [9] w prowadzonych przez siebie badaniach prospektywnych, obejmujących grupę 65 chorych leczonych operacyjnie z powodu raka jelita grubego, wśród których u 18 osób wykonano brzuszno-kroczową resekcję, porównywali HRQOL po operacji z oceną przedoperacyjną, wykazując, że leczenie chirurgiczne we wczesnym okresie pooperacyjnym zakłóca większość dziedzin funkcjonowania. Większość z nich powracała do stanu wyjściowego w kolejnych miesiącach, ale niektóre, jak obraz ciała czy zadowolenie z życia seksualnego i problemy z nim związane, były istotnie gorsze w każdej pooperacyjnej ocenie (do roku czasu). Przegląd literatury przedmiotu, w której oceny funkcjonalnej jakości życia chorych ze stomią autorzy odnoszą do chorych, u których zastosowano inne procedury chirurgiczne w leczeniu raka jelita grubego (zachowujące zwieracze), przynoszą zróżnicowane wyniki [10–12]. W analizie porównawczej kilkunastu badań, prowadzonej przez Sprangers i wsp. [10], wykazano, że w obydwu grupach chorych, posiadających stomię i z zachowanymi zwieraczami, obserwowano ograniczenia we wszystkich obszarach — w zakresie stanu fizyczne-

go, psychicznego, społecznego oraz życia seksualnego — jednak zakres tych ograniczeń różnił się w obydwu grupach. U chorych z kolostomią częściej niż u chorych z zachowanymi zwieraczami występowały przygnębienie i negatywna ocena własnej sylwetki, bardziej było również zaburzone funkcjonowanie społeczne, a w grupie mężczyzn gorzej oceniano sferę seksualną. Chorzy ci rzadziej również powracali do pracy.

Wyniki uzyskane w niniejszej pracy wskazują, że badani chorzy najmniej ograniczeń prezentowali w zakresie stanu fizycznego, co zbieżne jest z wynikami Ramseya i wsp. [12]. Natomiast w skali dolegliwości specyficznych związanych z chorobą spośród objawów fizycznych chorzy najniżej oceniali panowanie nad wypróżnieniami związane ze skutkami leczenia chirurgicznego i wytworzenia brzuszno odbytu. Niskie oceny w badaniach własnych w zakresie dolegliwości specyficznych związanych z rakiem jelita grubego i jego leczeniem dotyczyły natomiast aspektów psychicznych dotyczących zastosowanego leczenia chirurgicznego. Badani chorzy najgorzej ocenili poczucie skrępowania spowodowane posiadaniem kolostomii, a także zadowolenie z wyglądu ciała. Problem niskiej oceny własnego ciała wśród chorych ze stomią potwierdzają również inne badania [9, 10, 13]. Ponadto wyniki dotyczące stanu emocjonalnego wskazują, że problemem wśród badanych jest również wysoki poziom smutku oraz nieradzenie sobie z chorobą. Badani charakteryzowali się również dosyć dużym nasileniem obaw związanych z możliwością pogorszenia się ich stanu zdrowia oraz poczuciem zagrożenia życia, wskazując, że lęk biologiczny, związany z zagrożeniem życia i zdrowia, jest poważnym problemem w grupie chorych z brzuszno odbytem. W analizie wyników badań własnych wykazano, że w zakresie stanu emocjonalnego chorzy dosyć wysoko oceniali towarzyszącą im w walce z chorobą nadzieję. Według Nowakowskiej [14], ten sposób odnoszenia się do własnej sytuacji dotyczy zarówno prognozy na najbliższą przyszłość, jak i odległych możliwości wyleczenia i zwykle wiąże się z wiarą w nieograniczone możliwości medycyny, a tak rozumiana nadzieja wyzwała silną motywację i może skłaniać do aktywnego współdziałania w procesie leczenia.

W badaniach własnych wykazano, że choroba nowotworowa i związane z nią leczenie powodują u chorych wiele problemów i ograniczeń w zakresie funkcjonowania w życiu codziennym oraz stwarzają trudności w pielęgnowaniu stomii, co może wskazywać na niedobory w zakresie przygotowania chorych do samoopieki.

Poważnym zaburzeniem uległo również życie społeczne oraz relacje interpersonalne w badanej grupie chorych. Nisko oceniane relacje z przyjaciółmi i znajomymi oraz otrzymywane od nich wsparcie emocjonalne mogą wynikać z negatywnego wpływu choroby

nowotworowej na odczucia osób z otoczenia, stwarzając u nich stan izolacji psychicznej w celu ukrycia lęku i zakłopotania [15]. Mogą być również wynikiem trudności w doborze właściwej metody interakcji z chorym i udzielaniu mu wsparcia, co w konsekwencji prowadzi do prób unikania towarzystwa chorego i rozmawiania z nim w otwarty sposób [16]. Można również przypuszczać, że złe relacje ze znajomymi i przyjaciółmi w badanej grupie chorych są również wynikiem zachowań izolacyjnych samych chorych, co potwierdzono również w innych badaniach [10, 17–19]. W przeciwieństwie do relacji ze znajomymi związki zachodzące w rodzinie mają natomiast charakter pozytywny. Wyniki badań własnych wykazały, że chorzy ocenili funkcjonowanie seksualne na bardzo niskim poziomie. Problem dysfunkcji seksualnych u chorych z kolostomią podkreślają również wyniki innych badań [20, 10], a oprócz czynników somatycznych przyczyną omawianych problemów mogą być czynniki psychiczne [9] związane z reakcją na stomię.

Wnioski

1. Kolostomia, wytworzona w wyniku operacyjnego leczenia raka jelita grubego, powoduje istotne ograniczenia w biologicznym, a zwłaszcza emocjonalnym i społecznym funkcjonowaniu badanych chorych i ich jakości życia.
2. Problemy funkcjonalne badanych chorych to przede wszystkim niezadowolenie z życia seksualnego, relacje i wsparcie otrzymywane od przyjaciół i znajomych, rozmawianie o chorobie w gronie rodzinnym, smutek, radzenie sobie z chorobą, obawa o zdrowie i życie, funkcjonowanie w życiu codziennym, skrępowanie stomią, wygląd ciała, regulacja wypróżnień i trudności w pielęgnowaniu stomii.
3. Na jakość życia badanych chorych pozytywnie wpływa poziom nadziei oraz wsparcie i akceptacja rodziny.
4. Chorzy ze stomią wytworzoną po operacyjnym leczeniu raka jelita grubego wymagają holistycznej i zindywidualizowanej opieki realizowanej w zespole interdyscyplinarnym.

Piśmiennictwo

1. Wronkowski Z., Zwierko M. Epidemiologia, czynniki ryzyka i możliwości zapobiegania. W: Nowacki M. (red.). Nowotwory jelita grubego. Wiedza i Życie, Warszawa 1996: 24–50.
2. Nowacki M. Metody leczenia chirurgicznego. W: Nowacki M. (red.). Nowotwory jelita grubego. Wiedza i Życie, Warszawa 1996: 206–232.
3. Gil G., Szczepkowski M., Ciesielski P. Naprawa przepuklin okołostomijnych z użyciem siatek syntetycznych — ocena wczesnych wyników. Pol. Prz. Chir. 2005; 77 (3): 254–263.

4. de Walden-Gałuszko K. Psychologiczne następstwa leczenia chorych na nowotwory. *Onkol. Pol.* 1998; 3-4: 149-152.
5. Fryc-Martyńska J. Wsparcie społeczne jako forma pomocy w procesie zmagania się z krytycznymi wydarzeniami życiowymi. *Wolontariusze Polskiego Towarzystwa Opieki nad Chorymi ze Stomią. Psychoonkologia* 1997; 1: 99-102.
6. Cella D.F., Tulsky D.S. Measuring quality of life today: methodological aspects. *Oncology* 1990; 4: 29-38.
7. Ward W.L., Hahn E.A., Mo F., Hernandez L., Tulsky D.S., Cella D. Reliability and validity of the Functional Assessment of Cancer Therapy-Colorectal (FACT-C) quality of life instrument. *Qual. Life Res.* 1999; 8 (3): 181-195.
8. Webster K.A., Eremenco S., Cella D. FACIT. Introduction. Multilingual Translation Project. Summary of Version 3 to Version 4. www.facit.org 2001.08.06.
9. Camilleri-Brennan J., Steele R.J.C. Prospective analysis of quality of life and survival following mesorectal excision for rectal cancer. *Br. J. Surg.* 2001; 88: 1617-1622.
10. Sprangers M.A.G., Taal B.G., Aaronson N.K., te Velde A. Quality of life in colorectal cancer. *Dis. Colon. Rectum.* 1995; 38: 361-369.
11. Renner K., Rosen H.R., Novi G., Holbling N., Schiesel R. Quality of life after surgery for rectal cancer: do we still need a permanent colostomy? *Dis. Colon. Rectum.* 1999; 42: 1160-1167.
12. Ramsey S.D., Andersen M.R., Etzioni R., Moinpour C., Peacock S., Potosky A., Urban N. Quality of life in survivors of colorectal carcinoma. *Cancer* 2000; 88 (6): 1294-1303.
13. Kuchtyń K. Obraz własnej choroby a przebieg procesów emocjonalnych u pacjentów ze stomią. *Pamiętniki 56 Zjazdu Towarzystwa Chirurgów Polskich.* Lublin 1993: 1322-1325.
14. Nowakowska M.T. Psychologiczne aspekty chorób przewlekłych, trwałego upośledzenia zdrowia oraz chorób nieuleczalnych i zagrażających życiu. W: Jarosz M. (red.). *Psychologia lekarska.* PZWL, Warszawa 1988: 353-372.
15. de Walden-Gałuszko K. *Psychoonkologia — problemy i zadania.* *Wiad. Psychiat.* 1999; 4 (2): 397-398.
16. Bishop G.D. *Psychologia zdrowia.* Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2000.
17. Fryc-Martyńska J. Psychologiczne konsekwencje stomii. W: Tuszewski M. (red.). *Pamiętnik 53 Zjazdu Towarzystwa Chirurgów Polskich.* PWN, Warszawa-Poznań 1989: 451-453.
18. Gooszen A.W., Geelkerken M.D., Hermans J., Lagaay M.B., Gooszen G. Quality of life with a temporary stoma. *Dis. Colon. Rectum.* 2000; 43 (5): 650-655.
19. Szczepkowski M. Rectal cancer — functional outcome and quality of life. *Proktologia* 2002; 3 (2): 162-174.
20. Nugent K.P., Daniels P., Stewart B., Patankar R., Johnson C.D., Chir M. Quality of life in stoma patients. *Dis. Colon. Rectum.* 1999; 42 (12): 1569-1574.